भूभुवःस्वर्महश्चेति जनश्चैव तपस्तथा। सप्तमासत्यलोकस्तु सप्त लोका इति स्मृताः। सप्तलोकैस्तु पातालैर्भुवनानि चतुर्दश। अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थाश्चत्वारो लोकपालकाः। पिण्डमध्ये तु तान् ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरोभवेत्। इन्द्रो-ब्रह्मा विष्णुरीशश्चत्वारश्चात्मदेवताः। मूलाधारे चतुःपत्रे गजारूढ़ो महानिति। सृष्टिकर्त्ता च तत्रैव स्वाधिष्ठाने महान् हरिः। मणिपूरे शूलपाणिरष्टसिद्धीश्वरो-महान्। तालुद्वारे तालुमध्ये ललाटे वक्षःकण्ठके शृङ्गाटिकाकपाले च लम्बिकाब्रह्मरन्ध्रके। नवचक्र-मूर्द्ध्वचक्रं ९ त्रिकूटेत्येकविंशतिः। ब्रह्माण्डानि वसन्ती ति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः। सप्त द्वीपानि कथ्यन्तेऽधुना-तानि शृणु प्रिये!। जम्बुद्वीपन्तु मज्जायां शाकद्वीपन्तु मध्यमे। शाल्मद्वीपः शिरोमध्ये मांसमध्ये कुशस्तथा। त्वचि क्रौञ्चोलोममध्ये गोमेदद्वीप ईरितः। नखमध्ये तथा श्वेतः सप्तद्वीपा वसुन्धरा। जम्बुःशाकस्तथा शा-ल्मःकुशःक्रौञ्चश्च गोमयः। श्वेतः सप्तेति खण्डानि सप्तखण्डैर्वसुन्धरा। सप्तान्येतानि रूपाणि देहमध्ये स्थितानि च। समुद्राःसप्त कथ्यन्ते पिण्डमध्ये व्यवस्थिताः। लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः। लवणः स्वेदमध्ये तु इक्षूरक्ते मधु त्वचि। सर्पिर्मेदोवसा-मध्ये दधिक्षीरं ललाटके। वीर्य्यमध्येऽमृतोज्ञेयः पादे कूर्म्मः स्थितोमहान्। इदानीन्तु नवद्वारे नवखण्डा-नि संशृणु। पाय्वादौ भारतं खण्डं काश्मीरं त्रिकम-ण्डलु। द्विजखण्डमेकपादं खण्डं वक्ष्ये समण्डलम्। कैवर्त्तगर्त्तगान्धारं नवखण्डमिति स्थितम्। इदानीं पर्वताष्टौ च कथ्यन्ते शृणु यत्नतः। मेरुदण्डे सुमेरुस्तु पीठमध्ये हिमालयः। वामस्कन्दे तथा दक्षे मलयोमन्द-राचलः। विन्ध्यस्तु दक्षिणे कर्णे वामे मैनाक ईश्वरि!। ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैलः परमेश्वरि!। तथा ब्रह्मकपा-लस्थः कैलाशःपर्वतोमहान्। सुमेरुर्हिमवान् विन्ध्योमलयो-मन्दरस्तथा। श्रीशैलः मैनाकश्चेति कैलाशोऽष्टौ च पर्वताः। अपरे पर्वताःसर्वे अङ्गुलीमध्यवासिनः। शरीरे नव-नाड़ीस्था नर्म्मदा च महेश्वरि!। इड़ायां यमुना देवि! पिङ्गलायां सरस्वती। सुषुम्णायां वहेद्गङ्गा चान्याऽ न्यासु च नाडिषु। गङ्गासरस्वतीगोदानर्म्मदायमुना-तथा। कावेरी चन्द्रभागा च वितस्ता च इरावती। द्विसप्ततिसहस्रेषु नदीनदपरिस्रवः। इतस्ततोदेहमध्ये ऋक्षाणि सप्तविंशतिः। योगाश्च राशयश्चैव ग्रहाश्च तिथ-यस्तथा। लहरीषु मीनमणी वाहनं स्थापनं तथा। सर्वाङ्गेषु च देवेशि! समग्रमृक्षमण्डलम्। त्रयस्त्रिंशत्-कोटयस्तु निवसन्ति च देवताः। तथा पीठानि सर्वाणि देहमध्ये स्थितानि च। हृदये व्योममध्ये तु अनन्ताद्या-स्तु वासुकिः। उदये व्योममध्ये तु परे नागा वसन्ति हि। गन्धर्वकिन्नराःशूरा विद्याधराप्सरादयः। अनेकतीर्थ-वर्णाश्च गुह्यकाश्च वसन्ति हि। अनन्तसिद्धये बुद्ध्या प्रका-शोवर्त्तते हृदि। मेघस्य मण्डलं ज्ञेयमश्रुपाते तथैव च। चन्द्रार्कौ नेत्रयोर्म्मध्ये जङ्घलोमसु साक्षिणः। तृणगु-ल्मादिकञ्चापि विश्वरूपं स्मरेत्ततः। समग्रदर्शनान्मुक्तः स्वर्गभोगञ्च सत्सुखम्। तदेतच्चिन्तया याति रोगशोक-विवर्ज्यताम्"।

चतुर्दशविद्या स्त्री ब० व० संज्ञात्वात् कर्म्म०। वेदादिषु चतुर्दशसु विद्यासु। ताश्च "विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थिति। षड़ङ्गमिश्रितावेदा धर्म्मशास्त्रं पुराणकम्। मीमांसातर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश" नन्दि पु०। "पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश" या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्तेस्तासां तथात्वम्।

चतुर्द्दशाङ्ग न० चतुर्दश अङ्गान्यस्य। "चिरज्वरे वात-कफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिना वा त्रिवृता विमिश्रः" चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे।

चतुर्द्दिश न० चतसृणां दिशानां समाहारः असंज्ञात्वात् द्विगुः। चतसृषु दिक्षु। दिक्शब्देन समासे चतुर्दिश् इत्येव। संज्ञात्वे तु कर्म्मधा०। प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु ब० व०। "शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्वि-ताम्" कालीध्यानम्।

चतुर्द्दोल पुं न० (चण्डोल) इति (चन्दोल) इति ख्याते "राज्ञोयद्द्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः। चतुर्भि-रुह्यते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते" उक्ते चतुर्भिर्वाह्ये यानविशेषे। प्रसङ्गाच्चतुर्दोलाष्टदोललक्षणभेदादिकं भोज-देवोक्तं प्रदर्श्यते। "चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः। स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनु-त्तमम्। तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम्। चतुर्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः। त्रिहस्त-सम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान्। हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलोजयाख्यया। चतुर्हस्तायतोयस्तु सार्द्धहस्त-